

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ: ВІД МОНОПОЛІЗМУ ДО КРИЗИ

Теорія секуляризації належить до таких продуктів інтелектуальної діяльності, які визначають розуміння релігії, її статус в суспільстві та зміни, що відбуваються у відношеннях між вірою і невір'ям, між церквою і державою, протягом доволі тривалого часу. Ця теорія, конституювавшись в США в середині ХХ ст., віднайшла багато послідовників як в Америці, так і в Європі, навіть в СРСР. Її обґрунтованість і цілісність, доказовість і очевидність не викликала жодних сумнівів ні у вчених, ні у релігійних і державних діячів. Було зрозуміло: суспільство звільнюється від впливу релігії і церкви, стрімко секуляризується, що невідворотно призведе до перетворення релігії на маргінальне явище, а з часом – до її згасання. Але передбачення, які робилися із безальтернативною впевненістю, не справдилися, як це показав розвиток релігійного середовища на кінець ХХ і початок ХХІ століття. Релігія не тільки не втратила свого значення для сучасної людини, але й активно повертається в публічну сферу. У відповідності до таких об'єктивних змін теорія секуляризації зазнає істотних трансформацій, еволюціонізуючи від монополізму, який вона мала майже півстоліття, до кризи, а зрештою і до свого антиподу – теорії десекуляризації.

Перед засновниками теорії секуляризації поставало багато проблем та питань, які потребували концептуального осмислення. Перш за все потрібно було визначити, що таке секуляризація, дослідити взаємозв'язок секуляризації та модернізації, виявити причини появи й основні тенденції розвитку та перспективи процесу секуляризації. Вчені зацікавилися, чи є процес секуляризації незворотним, чи ті зміни в суспільстві, що призвели до зниження ролі релігії в житті суспільства, свідчать про наближення повного зникнення релігії тощо. Найвідоміші дослідники секуляризації, вирішуючи конкретні проблеми, сформулювали такі підходи, які стали визначальними в розвитку всієї соціології релігії як в США, так і в Європі. Важко перерахувати кількість праць по секуляризації, які з'явилися в світі за останні 50 років. Але науковий інтерес до секуляризаційних процесів не зменшився, про що свідчать різні бібліографічні показники, бібліотечні каталоги. Знайомство з останніми дає підстави автору стверджувати: теорія секуляризації утримує в собі безліч субтеорій, підходів, концепцій, систем аргументацій. Але все це багатоманіття можна класифікувати у такі смислові формулювання: 1) секуляризація як занепад релігійних вірувань та практик; 2) секуляризація як диференціація світських сфер від релігійних інституцій і норм; 3) секуляризація як маргіналізація релігії винятково в приватній сфері або "віра без належності" та 4) секуляризація як заміщувальна релігія або "належність без віри".

---

* Швалагіна К.І. – магістр релігієзнавства, викладач Українського гуманітарного інституту.

Незважаючи на наявні різні підходи в розумінні секуляризації, сама теорія постає як синтезована сукупність наукових знань, що дає цілісне і систематичне уявлення про сутність феномену та закономірності розвитку секуляризації. Однак глибина теорії у всій її цілісності усвідомлюється саме через пізнання цих системоутворюючих структур, які і розглянемо докладніше.

Секуляризація як занепад релігійних вірувань та практик.

Ключова ідея даного умовиводу була сформульована ще в епоху Просвітництва. Свого теоретичного обґрунтування ця концепція набула тільки в 50-60-х роках ХХ ст., відповідно до якої модернізація, плюралізм, глобалізація, наукові дослідження, гуманітарна освіта та інші атрибути сучасності обов'язково приведуть до зниження ролі релігії в суспільстві та свідомості людей. Услід за просвітниками найбільш прогресивно-мислячі люди з тих пір мали схильність думати, що секуляризація – це прогресивне явище, оскільки вона покінчує з релігією, релігійністю, церквою, що є "відсталими", "марновірними" чи "реакційними" (релігійні залишки, очищені від цих негативних характеристик, вважалися деякими вченими допустимими). Процес секуляризації уявлявся як перехід від замкнутого на собі кола сакральності в необмежений в можливостях простір секулярності.

Поява теорії секуляризації була спричинена емпіричними даними про зниження релігійності в усіх сферах життя: від особистих звичок до соціальних організацій. Ще 1929 р. американські дослідники Роберт і Хелен Лінд, провівши опитування в штаті Індіана, дійшли несподіваного висновку: "релігійне життя, що представлене церквою, не є таким всепроникаючим, як для минулого покоління" [Lynd R., Lynd H. *Middletown: A study in American Culture*. New York: Harcourt Brace, 1929. P. 407]. Така ж думка незабаром з'явилася й в інших дослідників (напр., у Б.Маліновського). Роджер Фінке та Родней Старк в 1992 р. опублікували книгу "Оцерковлення Америки" [Finke, R., and R. Stark. *The churching of America, 1776-1990: Winners and losers in our religious economy*// *Secularization, R.I.P.(rest in peace) Sociology of Religion*, Fall, 1999, by Rodney Stark // <http://www.findarticles.com>], в якій аналізували історичний досвід церковного будівництва в США і тільки підтвердили висновки багатьох своїх попередників щодо зменшення впливу церкви на життя американців.

Задля доказовості глобального характеру секуляризації проводилися емпіричні дослідження і в Європі. Так, наприклад, в 1983 р., біля чверті французів, датчан і шведів відповіли, що Бог не грає "абсолютно ніякої" ролі в їхньому житті, а більш половини респондентів у цих країнах негативно відповіли на питання: "Чи знаходите Ви заспокоєння і сили в релігії?". Питання про роль Бога в житті людей мало 10 варіантів відповіді. "Абсолютно ніякої" було крайнім виразом заперечення [дані Геллапського Міжнародного дослідницького інституту // Gallup P. *Social surveys. Report // Country Marginals*. London - 1983. - №13, P. 17-20].

На основі проведених досліджень та з урахуванням прогнозів щодо майбутнього релігії й постало початкове розуміння теорії секуляризації як занепаду релігійних вірувань та практик.

Своєрідним маніфестом теоретиків секуляризації стала праця П.Бергера "Священна завіса" (1967 р.), де вперше автор запропонував базові структури теорії секуляризації, тобто той понятійний апарат, який він розробив разом із своїм колегою соціологом релігії Т. Лукманом. Вчений вперше послідовно простежив процес секуляризації в її історичній перспективі, системно описав роль і значення релігії в сучасному світі.

Вихід зазначеної праці зніціював і навіть спровокував сплеск наукового зацікавлення до процесів секуляризації. Вражала дослідницька наполегливість Бергера пояснити характер цього об'єктивно й суб'єктивно складного процесу, через який сучасні суспільства порушують свої зв'язки з домінуючими релігійними системами, що організують життя традиційних суспільств.

Так, більшість прихильників секуляризації (так звані секуляристи) визначали секуляризацію як процес скорочення масового та індивідуального залучення людей в релігійне життя, що веде до появи такого феномену, як нерелігійність: від простої байдужості щодо релігії до атеїзму й антирелігійних рухів. Й досі найпоширеніші у вітчизняному науковому просторі визначення секуляризації починаються приблизно таким чином: секуляризація – "це процес звільнення від релігійного, сакрального..." [див. напр. ст. "Секуляризація", Суярко В. // Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А.Колодного і Б. Лобовика.- К., 1996.- С. 301]. Таке звільнення пов'язується зазвичай із зменшенням впливу релігійного на суспільство та людину [Там само]. На світоглядному рівні секуляризація розумілася як витиснення релігії наукою, раціональним мисленням, світською етикою.

Отже, виходячи з достатньо песимістичних прогнозів, зроблених ще в XVIII ст. стосовно майбутнього релігії, аналізуючи кризовий стан релігії в сучасному їм суспільстві та внутрішні проблеми самих церков, вчені-секуляристи очікували повного занепаду релігії, навіть її знищення. Теоретики секуляризації П. Бергер (P.-L. Berger), Т. Лукманн (T. Luckmann), Р. Старк (R. Stark), Р. Волліс (R. Wallis), К. Бреот (K. Breault), К. Ленд (K. Land), С. Брюс (S. Bruce), Д. Олсон (D. Olson), К. Крістіано (K. Christiano) та багато інших працювали задля підтвердження істинності просвітницької ідеї кінця релігії.

Вчені прогнозували, що релігія перестане бути значущою в роботі соціальних інститутів, людина позбавиться своєї психологічної чи індивідуальної залежності від неї, модернізація зробить релігію не корисною для сучасних людини та соціуму [див.напр.: Stark R. Secularization, R.I.P - rest in peace // <http://www.findarticles.com>], плюралізм зменшить ступень життєвості кожної з існуючих релігій, бо чим більше світоглядів існує, тим менше в кожного з них можливостей привернути до себе увагу, залучити до себе віруючих тощо, а тоді й зменшується релігійна віра та практика, зникає

необхідність ціннісної інтеграції на базі релігії тощо [Roberts J. Works of Thomas Woolston. London, 1733 // за Stark R. Secularization, R.I.P - rest in peace; Martin D. Obituary: Bryan Wilson // http://www.findarticles.com/p/articles/mi_qn4158/is_20041026/ai_n12821547/print; Hughey M.W. Religion and Modernization: Sociologists and Historians Debate the Secularization Thesis. Oxford: Oxford University Press, 1992.- 227 p.]. Але з усіх аспектів модернізації наука вважалась тим, що має найсмертельніші наслідки для релігії. Адже оскільки світ може бути пояснений за допомогою науки, то відпадає потреба в трансцендентному богові [Stark R. Secularization, R.I.P - rest in peace // <http://www.findarticles.com>]. В світлі розвитку науки й росту рівня освіченості суспільства, прибічниками цього підходу прогнозувалось, що релігія буде слабшати, бо вона – ілюзія, чие майбутнє, як і майбутнє будь-якої омани, закінчується за допомогою раціонального. Кульмінацією секуляризації було б безрелігійне суспільство. Але строки зникнення релігії передбачались лише як "незабаром".

Секуляризація як диференціація світського від релігійного.

Дослідники цього напрямку в теорії секуляризації в самій секуляризації вбачали лише диференціацію сфер суспільства. При цьому вони не очікували від релігії повного її зникнення. Дійсно, в певному випадку, диференціація це процес розмежування різних соціальних інститутів, як, наприклад, церква, школа, держава; але процес секуляризації, на нашу думку, включає в себе диференціацію, проте не обмежується нею.

Цей підхід характеризується баченням в секуляризації лише відокремлення релігії від інших соціальних інститутів, від тих сфер, що з часом стали переважно світськими за ознаками, а також створення якісно нової релігії, як то громадянської релігії, що об'єднує все населення поза конфесійною належністю.

Відштовхуючись від ідеї Т. Парсонса щодо структурної диференціації соціальних інститутів, Р. Белла, А.М. Грिलі (А.М. Greeley), Х. Казанова та інші вчені вважали, що, на відміну від інших, цей підхід до секуляризації як до диференціації, в якій релігія припиняє визначати всеосяжну дійсність, в межах котрої секулярна сфера знаходить своє властиве місце, є достовірним варіантом теорії секуляризації.

Диференціацію визнавали майже всі соціологи релігії, і ніхто не виступив в подальшому проти такого підходу, за яким диференціація суспільства виступала необхідним атрибутом секуляризаційного процесу.

Здавалося, що сформульовані постулати теорії секуляризації бездоганні, а сама теорія – монолітна та цілісна, а відтак наявні дискусії і підходи лише утверджують її істинність. Однак емпіричні спостереження вчених поступово наводили їх на думку про те, що процес секуляризації не такий всеосяжний, як декларувалося теорією, а його розвиток йде не так швидко, як це стверджували секуляристи спочатку. Звернувшись до емпірії і проаналізувавши чималий масив останньої, дослідники прийшли до висновку: надійних свідчень про лінійний занепад церковної участі в житті

людини та соціуму немає. Базова ідея про те, що модернізації суспільства обов'язкового приведе до секуляризації, визнана невірною, оскільки в багатьох сучасних суспільствах релігія зберегла ключові позиції в соціальному й політичному житті суспільств¹⁷. Навіть більше, на ранніх стадіях модернізації вона (церковна участь) часом не була такою тотальною, як це уявляється нині, й зовсім не обов'язково перевищувала сучасні параметри. Так, Герхард Ленський ще в 1961 р. [Lenski G. The religious factor: A sociological study of religion's impact on politics, economics and family life. Garden City, New York: Anchor Book, 1963.- P. 4] на значній емпіричній базі доводив реальність релігійного відродження, яке переживала Америка після Другої Світової війни. В тогочасному суспільстві народжувалась нова розмаїтість релігійних культів і практик, деякі з яких досягали досить високого ступеню соціальної й матеріальної могутності.

На основі нових емпіричних даних були проаналізована початкова теорія секуляризації, більшість з її постулатів піддано сумніву, але на їх тлі вчені спочатку спробували захистити свої позиції, а в такий спосіб і реабілітувати теорію. Були проведені масштабні соціологічні дослідження, які продемонстрували істотні зміни в релігійному середовищі та реакцію секулярного світу на них, що зніщувало якісно нове теоретичне осмислення причин цих трансформацій, а відтак і зміну самої теорії секуляризації.

Дещо несподівана відмова-зречення секуляристів (П.-Л. Бергер, Т. Лукманн, Д. Мартін, К. Доббеляр та ін.) від створеної ними теорії гостро поставила проблему замінити довготривалу монополію теорії секуляризації в науці на адекватну концепцію пояснення релігійних змін.

Як результат секуляризації свідомості та диференціації суспільства, постають різні відношення до релігійного в цілому. На нашу думку, їх два: 1) відділення власної віри від уявлення про обов'язкове відвідування релігійної організації, тобто при визначенні «релігійний» достатньо однієї віри; 2) відокремлення звички відвідувати релігійну установу від необхідної раніше умови для цього – релігійної віри. В науці ці два підходи отримали такі словесні формули, як «віра без належності» і «належність без віри».

Секуляризація як маргіналізація релігії винятково в приватній сфері. "Віра без належності".

За деякими критеріями (наприклад, церковне відвідування, покликання священників і монахів, читання Біблії, домашня молитва) та через політизацію релігії як легітимізуючої ідеології, дійсно, можна говорити про занепад релігії як в Європі, так в США. Але водночас за іншими критеріями, зокрема розширення меж релігії в суспільному житті, що проявляється в світській участі в релігійних заходах або груповій молитві, можна стверджувати зворотне: значення релігії як ідеології політичного протесту в будь-якому суспільстві зростає.

¹⁷ Бразилія, Мексика, США (як одна з наймодерніших країн світу) не підтримують тезу щодо підриву модерністської релігійної світу.

Проведений європейськими соціологами аналіз європейських цінностей в 1999 р. виявив, що тенденція до занепаду релігій зараз врівноважується двома новими явищами: християнським відродженням та розвитком релігійності без належності, особливо серед молоді. Дуже показовими стали країни пострадянської Європи, які продемонстрували потужне релігійне оновлення, до якого долучилася переважно молодь [Lambert Y. A Turning Point in Religious Evolution in Europe // Journal of Contemporary Religion.- 2004.- V.19, № 1.– p.17, 29].

Вивчаючи релігійність в Західній Європі, американська вчена Грейс Деві зауважила, що західні європейці скоріш є *"нецерковними"*, ніж секулярними, назвавши це явище (за П. Бергером) *"європейським винятком"*.

Займаючись виявленням специфіки секуляризації в США, П.-Л. Бергер та Т. Лукманн прийшли до висновку про існування *"неявної секуляризації"* (тобто приватної), що проявляється в цій країні переважно в *"зміщенні"* діяльності церков, у переносі уваги з проблем культової діяльності на проблеми виховання дітей, організації дозвілля молоді, добродійності й т.п. [Luckmann T. The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society. New York: Macmillan, 1967.- 128 p.].

Згадаємо, що існували та й ще існують країни соціалістичного устрою, де на рівні держави забороняється вірувати. Тут ми маємо справу з таким феноменом, як *"віра за вимушеної неналежності"*. Дослідження релігійності у постсоціалістичних країнах дають підставу стверджувати, що й державний тиск, й політика викорінення релігійних інституцій та їх ідеологічного впливу не є достатнім ґрунтом для розвитку секулярних процесів, як стверджують емпіричні дані [Черній А. Секуляризація і секулярні процеси сучасності // Академічне релігієзнавство. Підручник / За науковою редакцією проф. А.Колодного.- К.: "Світ знань", 2000.- С. 815].

Віра без належності – це характерна ознака часу. Не просто позацерковний, позаконфесійний, а й позавіросповідний віруючий став прикметою постмодерної епохи.

Замішувальна релігія або "належність без віри"

"Внутрішньо-церковна безрелігійність", тобто проблема відвідування за звичкою храму, молитовного будинку тощо за умов відсутності внутрішніх проявів віри існувала, здається, завжди. Але як масштабне явище воно привернуло до себе увагу вчених лише з останньої третини ХХ ст. Змінивши фразу Г.Деві (віра без належності), П.-Л. Бергер назвав таку релігійність *"належністю без віри"*.

Соціологічні дослідження підтвердили не поодинокі випадки відвідування релігійної установи віруючими людьми, які не звертають уваги на те, що постулюється церквою, а саме – необхідність вірити в те, що передбачає певна релігія, а також виконувати всі її приписи. Науковці пов'язували це з раціоналізмом, котрий не зашкодив інституційній релігійності, але *"згубив віру, котра її породила"* [Brown C.G. The Death of

Christian Britain: understanding secularisation 1800-2000 // European Legacy, 2003.- V.8, №6, pp.817-819].

Причини зменшення відвідування релігійних споруд та спаду віри, навіть за умов присутності в церкві та ходіння до храмів, пояснювались, в основному, особливостями розвитку соціо-релігійної традиції певних країн. Серед альтернативних пояснень цікавим, на нашу думку, є позиція Марка Чейвса, який, розвинувши думку М. Вебера і скориставшись матеріалами опитування про ступінь довіри духовництву, пояснив секуляризацію через зменшення довіри до *релігійного авторитету* [Chaves M. Secularization as declining religious authority // Social Forces.- 1994.- Vol. 72.- PP. 749-774].

ВИСНОВКИ

Конституювання теорії секуляризації в другій половині ХХ ст. обумовлене конкретним емпіричним матеріалом, який дозволив підтвердити наявність секуляризації в суспільстві на той час. Масштаби процесу деорелігійнення чи «розчаклування» світу виявилися такими, що забезпечили монопольне панування даної теорії протягом півсторіччя. Однак в подальших дослідженнях релігії і церкви та їх ролі в суспільному та індивідуальному житті були спростовані концептуальні підходи секуляризаційної теорії, в т.ч. й глобалізаційний, згідно з яким знання щодо релігійної ситуації в одній або декількох країнах переносилися на весь світ¹⁸, що підтверджувало зменшення або навіть занепад релігійності всього людства.

Нові дані, які отримали соціологи релігії щодо реального стану релігій в світі наприкінці ХХ ст., не тільки призвели до кризи теорії секуляризації, але й спричинили її загибель, оскільки замість неї сам засновник теорії запропонував прямо протилежну – теорію десекуляризації.

Модернізація, згідно з П.Бергером, безумовно, призвела до серйозних секуляризаційних наслідків, в деяких регіонах світу більше, в деяких – менше, що викликало могутні внутрірелігійні і навіть суспільні рухи контр-секуляризації. Останні увібрали в себе різноманітні явища - і "відродження" традиційних релігій, і "релігійне оновлення", і релігійний фундаменталізм, а навіть релігійний екстремізм, що ускладнило життя релігій, сприяючи в свою чергу пошукам стабільності, психологічної стійкості перед проблемами суспільного розвитку (напр., втрата зв'язку з традицією, відчуження від природи та ін.). В цьому контр-процесі повернення до міфологічних та релігійних символів вбачається не лише поверховий релігійний ентузіазм, але й послідовна позиція дійсно віруючих людей, їхня серйозна зацікавленість в збереженні релігії, своєї віри.

До розвитку теорії секуляризації долучилися й теологи, які поділилися на два табори: одні визначали сучасність як ворога, з яким треба боротися при будь-якій можливості, інші (Д. Бонхеффер, Ф. Гогартен, Х. Кокс) розуміли

---

¹⁸ Цікаво, що більшість секуляристів при обговоренні секуляризації фокусувалися на прикладах християнського світу, але застосовували свої висновки глобально, до всіх релігій.

зміни зовнішнього нерелігійного світу як нормальний процес розвитку світобудови та завданням релігії, на їхню думку, є адаптування до цих змін. Про ці дві теологічні позиції написав в своїй статті "Десекуляризація світу: глобальний огляд" П.-Л. Бергер, говорячи, що ігнорування (відкидання) й адаптація (приспосовання, прийняття) – дві можливі стратегії для релігійних громад у світі, якщо сприймати його таким, що секуляризується [Berger P.L. The Desecularization of the World: A Global Overview// The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics. (Ed. by P.L. Berger).- Washington, D.C., 1999.- P.3]. Якщо ми дійсно жили у високо секуляризованому світі, наголошує вчений, то релігійні організації, як це можна було б очікувати, виживуть тією мірою, якою вони зуміють пристосуватися до секулярності [Berger P.L. The Desecularization of the World: A Global Overview// The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics. (Ed. by P.L. Berger).- Washington, D.C., 1999.- P.4]. Але фактично сталося по-іншому: вижили й навіть процвітають ті релігійні громади, які "й не пробували пристосуватися до передбачуваних вимог секуляризованого світу" [Berger P.L. The Desecularization of the World: A Global Overview// The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics. (Ed. by P.L. Berger).- Washington, D.C., 1999.- P.4]. Все це не дає підстав впевнено говорити про "розчаклування світу".

Релігія, як з'ясувалося, постійно відтворюється, не зважаючи на всі фактори, що працюють на її послаблення або зникнення. Постулати теорії секуляризації, ґрунтовані на однобічному баченні релігійних процесів як на їх повсюдному занепаді, не дають можливість пояснити факт відродження, ревайвілізації релігії, які останнім часом характеризують життя багатьох країн, наприклад Латинської Америки, колишнього СРСР. Іншими словами, релігія ніколи не втрачала своєї вітальності, а зараз вона, як ніколи раніше, демонструє свою здатність бути активно присутньою в суспільстві та житті людини. Релігія перестала сприйматися як така, що заважає прогресу і перешкоджає розвитку науки.